

Εισαγωγή

BENETIA KANTSA

Το φύλο ως πεδίο επιστημολογικής αναζήτησης

Η δεκαετία του 1960 έχει καταγραφεί ως μια περίοδος πολιτικών αναζητήσεων, μαζικών κινητοποιήσεων και θεωρητικών προβληματισμών. Στο χώρο των κοινωνικών επιστημών τα συμπαγή θεωρητικά μοντέλα των προηγούμενων δεκαετιών κλονίζονται, αφενός από τις αλλαγές που οι ερευνητές/ήτριες βλέπουν να συντελούνται στις κοινωνίες που μελετούν¹ και αφετέρου στο πλαίσιο μιας ευρύτερης αμφισβήτησης η οποία προέρχεται από το εσωτερικό των ίδιων των επιστημών και επικεντρώνεται στην υποτιθέμενη αυθεντία και αντικειμενικότητα της επιστημονικής γνώσης.² Η γοητεία της αναζήτησης καθολικών και οικουμενικών σχημάτων για την ερμηνεία των κοινωνικών σχέσεων, τωρινών και παρελθοντικών, ξεθωριάζει και δίνει τη θέση της σε ένα όλο και πιο έντονο ενδιαφέρον για τη μερικότητα, τις εντοπισμένες συνθήκες διεξαγωγής του βίου, την έμφαση σε σχέσεις χρονικά και τοπικά εντοπισμένες. Η χρονικότητα και η τοπικότητα δεν εισάγονται ως περιγραφικές έννοιες αλλά ως αναλυτικές κατηγορίες, οι οποίες χρησιμοποιούνται για την ανάλυση τόσο του ερευνητικού πεδίου όσο και της ίδιας της ερευνητικής διαδικασίας. Άλλωστε, αν το ερευνητικό πεδίο διαφοροποιείται και μετασχηματίζεται με αναφορά στις συνθήκες αλλά και το πλαίσιο της συνάντησης μεταξύ ερευνητή/τριας/ή και ερευνώμενων, η διάκριση ανάμεσα σε πεδίο και διαδικασία συχνά καθίσταται περιττή.

Στις παραπάνω αναζητήσεις επιστημολογικών διερευνήσεων και μεθοδολογικών μετατοπίσεων οι φεμινίστριες θεωρητικοί διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο. Χωρίς να είναι οι μόνες που συμμετείχαν ενεργά σε μια προσπάθεια αλλαγής του επιστημολογικού παραδείγματος στο χώρο των κοινωνικών επιστημών,³ ήταν, ωστόσο, εκείνες κυρίως που ανέδειξαν με το έργο τους την πολιτική διάσταση της θεωρίας και ενδιαφέρθηκαν για έναν διεπιστημονικό διάλογο που θα εστίαζε σε κοινές επιστημολογικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις.⁴ Έτσι, οι γυναίκες αρχικά και το φύλο στη συνέχεια θα αποτελέ-

1. Η Σκουτέρη-Διδασκάλου στο κείμενό της «Η ανθρωπολογία σε κρίση: Σημεία καμπής και θεωρητικά αδιέξοδα» (1979) επιχειρεί μια διεξοδική παρουσίαση αυτών των αλλαγών στο χώρο της ανθρωπολογίας.

2. Βλ. σχετικά Pickering 1992, Woolgar 2003, Bourdieu 2005, Γαβρόγλου 2004.

3. Βλ. ενδεικτικά Clifford και Marcus 1986.

4. Για μια συστηματική προσέγγιση στα ελληνικά βλ. την εισαγωγή της Ιγγλέση (2001) στο συλλογικό τόμο που επιμέλησε με τίτλο *Ο ανισοχασμός στη φεμινιστική έρευνα. Σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης*, κυρίως σελ. 66-82.

σουν για αρκετές δεκαετίες το πεδίο συνάντησης για όσες και όσους ασχολούνται με την ανίχνευση του τρόπου παραγωγής χρονικά και τοπικά εστιασμένων άνισων σχέσεων εξουσίας και ενδιαφέρονται για την ανάλυση των συμβόλων και των νοημάτων που συνδέονται με αυτές.⁵

Ο κοινός στόχος, ωστόσο, μιας επιστημολογικής και μεθοδολογικής διεύρυνσης των επιμέρους επιστημονικών πεδίων, που θα λαμβάνει υπόψη την έννοια του πλαισίου και θα ενδιαφέρεται για τους συσχετισμούς παραγωγής γνώσης δεν συνάδει απαραίτητως με κοινές παραδοχές ως προς το τι συνιστά «φεμινιστική επιστημολογία ή μεθοδολογία». Έτσι, στην ερώτηση αν υπάρχει μια συγκεκριμένη φεμινιστική επιστημολογία η απάντηση θα ήταν, μάλλον, αρνητική.⁶ Όπως επιχειρηματολογούν οι Linda Alcoff και Elizabeth Potter στην εισαγωγή του συλλογικού τόμου που επιμελήθηκαν με τίτλο *Feminist Epistemologies* (1993) ο όρος «φεμινιστικές επιστημολογίες» απέχει πολύ από το να αναφέρεται σε μία μόνο θεώρηση. Κατά καιρούς φεμινίστριες θεωρητικοί τον έχουν χρησιμοποιήσει με μια ποικιλία από τρόπους, προκειμένου να αναφερθούν σε «γυναικείους τρόπους του γνωρίζειν», στη «γυναικεία εμπει-

5. Η ίδια η πολυκύμαντη και πολυσήμαντη ιστορία του όρου φύλο η οποία και οδήγησε στην άρση της αναλυτικής διάκρισης ανάμεσα σε «βιολογικό» και «κοινωνικό» φύλο είναι ενδεικτική και δηλωτική των επιστημολογικών ζητημάτων που έθεσε η ενασχόληση με την κατηγορία αυτή. Αποβάλλοντας τον αρχικά ουσιοκρατικό χαρακτήρα του και απεκδυόμενο τις αναφορές του σε σωματικά χαρακτηριστικά ή κοινωνικές ποιότητες το φύλο θα αναδειχθεί σε πεδίο επιστημολογικής αναζήτησης και μεθοδολογικού πειραματισμού επηρεάζοντας και μετασχηματίζοντας τα πεδία των επιστημών –κοινωνικών και όχι μόνο- που ασχολήθηκαν μαζί του.

6. Πολύ περισσότερο, δε, ως προς τι συνιστά μια διακριτή «φεμινιστική μέθοδο». Η Sandra Harding στο κείμενό της “Is there a feminist method?” (1987) επισημαίνει ότι η αποκλειστική ενασχόληση με την έννοια της μεθόδου μυστικοποιεί τις πιο ενδιαφέρουσες πλευρές της διαδικασίας της φεμινιστικής έρευνας, οι οποίες αφορούν τις παραδοχές που βρίσκονται πίσω από τους τρόπους με τους οποίους τίθενται τα ερωτήματα. Δεδομένου ότι ο όρος «μέθοδος» συχνά χρησιμοποιείται για να αναφερθεί σε όλες τις πλευρές της έρευνας, η Harding κρίνει σκόπιμο να κάνει από την αρχή τη διάκριση ανάμεσα σε τρεις διακριτούς, αν και αλληλοσυνδεδεμένους, όρους: τη «μέθοδο» ως τεχνική για τη συλλογή στοιχείων, τη «μεθοδολογία» ως θεωρία και ανάλυση για το πώς πρέπει να γίνεται η έρευνα και την «επιστημολογία» ως θεωρία σχετικά με το τι είναι γνώση και ποιοι αναγνωρίζονται ως φορείς της γνώσης. Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι, με αναφορά στη μέθοδο η διαφορά δεν βρίσκεται τις γύρω τις ιδιες τις τεχνικές, αλλά στον τρόπο με τον οποίο αυτές χρησιμοποιούνται. Για παράδειγμα, στο χώρο των κοινωνικών επιστημών οι μέθοδοι της επιτόπιας έρευνας, των συνεντεύξεων ή της αρχειακής έρευνας μπορούν να χρησιμοποιηθούν τόσο στο πλαίσιο του θετικιστικού επιστημολογικού παραδείγματος όσο και της ερμηνευτικής προσέγγισης. Η διαφορά έγκειται στο πώς οι μέθοδοι αυτές θα χρησιμοποιηθούν: ποια είναι τα υποκείμενα που θα ερωτηθούν, με ποιον τρόπο, σε ποιο βαθμό αναγνωρίζεται η σημασία της θέσης της ερευνήτριας/ή, ποια δεδομένα αναγνωρίζονται ως αρχιακά υλικά. Σύμφωνα με την Harding, η σημαντική συνεισφορά των φεμινιστριών ερευνητριών βρίσκεται στο ότι έδειξαν πώς οι «παραδοσιακές επιστημολογίες», με πρόθεση ή χωρίς, -ωστόσο, συστηματικά- απέκλεισαν τις γυναίκες από τη δυνατότητα να μπορούν να θεωρούνται «γνώστριες» ή «διαχειρίστριες της γνώσης». Για το λόγο αυτό οι ίδιες πρότειναν εναλλακτικές θεωρίες της γνώσης οι οποίες νομιμοποιούν τις γυναίκες ως υποκείμενα που είναι σε θέση να γνωρίζουν.

ρία» ή στη «γυναικεία γνώση». Οι Alcoff και Potter επισημαίνουν πάντως ότι οι συγκεκριμένες θεωρήσεις δεν κατορθώνουν να απομακρυνθούν από προηγούμενες θεωρίες της γνώσης, στο βαθμό που δεν αμφισβητούν την άποψη περί του ότι είναι δυνατή μια γενική θεωρία της γνώσης και συνεχίζουν να αποδέχονται τη δυνατότητα ύπαρξης μιας θεωρητικής προσέγγισης η οποία, εκ προοιμίου, είναι ικανή να «αποκαλύψει». Η «φεμινιστική επιστημολογία» με την έννοια που τη χρησιμοποιούν οι ίδιες, αλλά και άλλες θεωρητικοί όπως η Sandra Harding (1987) και η Jane Flax (1987), έρχεται ακριβώς να αμφισβητήσει αυτές τις βεβαιότητες, να τονίσει τη σημασία της μερικότητας του θεωρητικού πλαισίου και να αναγνωρίσει ότι οι ιεραρχίες του φύλου δεν είναι οι μόνες που επηρεάζουν την παραγωγή της γνώσης. Η γνωστική αυθεντία συνδέεται με μια σειρά από χαρακτηριστικά τα οποία αφορούν, πέρα από το φύλο, τη φυλή, την τάξη, τη σεξουαλικότητα, τον πολιτισμό, την ηλικία. Κατά συνέπεια, το φύλο δεν μπορεί να ειπωθεί ως μια «καθαρή» ή «μοναδική» επιρροή και η έμφυλη υποκειμενικότητα δεν μπορεί να κατανοηθεί με επαρκή τρόπο –ούτε να γίνει αντιληπτή– παρά μόνον ως ένα στοιχείο σύνθετων αλληλοσυσχετισμών με άλλα συστήματα ταυτοποίησης και ιεραρχίας. Έτσι, «επειδή το φύλο ως αφηρημένη οικουμενική έννοια δεν αποτελεί χρήσιμη αναλυτική κατηγορία και η έρευνα οφείλει να αποκαλύψει μια πληθώρα από εξαναγκασμούς οι οποίοι λειτουργούν στο πλαίσιο παραγωγής γνώσης, η φεμινιστική επιστημολογία αναδύεται σε ερευνητικό πρόγραμμα με πολλαπλές διαστάσεις» (Alcoff και Potter 1993: 3). Πρόκειται για πρόγραμμα που δεν εμπεριέχει κάποια αποκλειστική δέσμευση απέναντι στο φύλο ως «τον πρωταρχικό» άξονα καταπίεσης.⁷

Οι μελέτες του παρόντος τόμου εξετάζουν ακριβώς τις επιστημολογικές και μεθοδολογικές μετατοπίσεις που η ενασχόληση με το φύλο επέφερε στα επιστημονικά πεδία της ανθρωπολογίας και της ιστορίας.⁸ Αντλώντας από ένα ευρύ βιβλιογραφικό φάσμα της αγγλόφωνης και γαλλόφωνης παραγωγής από τη δεκαετία του 1970 μέχρι τις μέρες μας, παρακολουθούν τον προβληματισμό, τη θεματολογία, τα μεθοδολογικά και επιστημολογικά ερωτήματα γύρω από το φύλο που απασχόλησαν ανθρωπολόγους και ιστορικούς ερευνητριες/ές και ενδιφέρονται για την εμβέλεια της συμβολής τους τόσο στη διαμόρφωση των αντί-

7. Στην εισαγωγή του, σχετικά πρόσφατου, τόμου που επιμελήθηκαν με θέμα τις φεμινιστικές προσεγγίσεις στην κοινωνική έρευνα, οι Hesse-Biber, Leavy και Yaiser (2004) παρουσιάζουν διεξοδικά τη μετάβαση από τη θεωρία του «σημείου θέασης» –ως κριτική στο θετικισμό– στην ενασχόληση με τη διαφορά. Αξίζει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι η ίδια η θεωρία «του σημείου θέασης» δεν είναι ενιαία, αλλά μπορεί να αναφέρεται στο «σημείο θέασης από τη σκοπιά των γυναικών» ή το «σημείο θέασης» να είναι ανοιχτό στους τρόπους με τους οποίους αρθρώνεται κάθε φορά η διαφορά. Για μια διεξοδική προσέγγιση της θεωρίας του «σημείου θέασης» βλ. Harding 2004.

8. Τα επιστημονικά πεδία της ανθρωπολογίας και της ιστορίας θεωρείται ότι ωφελήθηκαν ιδιαίτερα από τη «συνάντησή» τους με το φύλο. Για την ελληνική περίπτωση βλ. Αβδελά 1993, 2010, Παπαταξιάρχης 1997, Μπακαλάκη 2010, Καντσά και Παπαταξιάρχης 2010.

στοιχων επιστημονικών πεδίων όσο και στη διεύρυνση του, μεταξύ πεδίων, διαλόγου.

Οι μελέτες της Ράνιας Αστρινάκη με τίτλο «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του φύλου: Μια επισκόπηση» και της Ποθητής Χαντζαρούλα με τίτλο «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου» επικεντρώνονται στις διακριτές επιστήμες που θεραπεύουν και επιχειρούν, αντίστοιχα, τη διεξοδική παρουσίαση και ανάλυση της ανθρωπολογικής και ιστοριογραφικής ενασχόλησης με το φύλο σε μια περίοδο τεσσάρων περίπου δεκαετιών. Από την άλλη, η μελέτη της Αθηνάς Αθανασίου με τίτλο «Το φύλο και η σεξουαλικότητα στους λόγους και τις πρακτικές της βιοεπιστήμης: Επιστημολογίες και τεχνολογίες του έμφυλου σώματος» συνδυάζει την ανθρωπολογική με την ιστορική προσέγγιση για να εστιάσει σε ένα από τα πιο πρόσφατα και δυναμικά πεδία θεωρητικής και ερευνητικής ενασχόλησης με το φύλο, στο πεδίο της βιοεπιστήμης.

Κοινό μέλημα των τριών επισκοπήσεων είναι να συμβάλουν στη συστηματική αποτίμηση της ανθρωπολογικής και ιστοριογραφικής μελέτης για το φύλο, να αναδείξουν τις επιστημολογικές και μεθοδολογικές συνέπειες της ενασχόλησης με το φύλο στο εσωτερικό των ίδιων των επιστημών και, τέλος, να αναρωτηθούν για την πολιτική εκφορά του εγχειρήματος. Το ερώτημα της σχέσης θεωρίας και πολιτικής, η «φυσικοποίηση» άνισων κοινωνικών σχέσεων και οι διαδικασίες νομιμοποίησης κανόνων αποκλεισμού απασχολούν ρητά ή άρρητα την πλειοψηφία των κειμένων που μελετούν και οι τρεις. Η επισκόπησή των κειμένων από τις συγγραφείς του τόμου τονίζει αυτό που συχνά έχει υποστηριχτεί, ότι η διατήρηση της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου μάς επιτρέπει να ιστοριοποιήσουμε και να αναλύσουμε τις διαδικασίες αυτές.

Η μελέτη της Αστρινάκη ξεκινά με μια ιστορική περιοδολόγηση της ανθρωπολογικής ενασχόλησης, με τις γυναίκες καταρχήν και το φύλο στη συνέχεια, για να εξετάσει τις διαφορετικές μορφές που πήρε η ενασχόληση αυτή μέσα από τη συνομιλία της με τα ρεύματα του μαρξισμού και του δομισμού. Η επίδραση μεταδομιστικών προσεγγίσεων στην ανθρωπολογική μελέτη του φύλου απασχολεί την Αστρινάκη στο τρίτο μέρος της εργασίας της, όπου εξετάζει την υιοθέτηση του ίδιου επιστημολογικού προγράμματος στη μελέτη άλλων «φυσικοποιημένων» εννοιών, όπως τα συναισθήματα, το σώμα και η σεξουαλικότητα. Το τέταρτο και τελευταίο μέρος της μελέτης επικεντρώνεται σε επιστημολογικές μετατοπίσεις, εντάσεις και διαφωνίες στο χώρο της ανθρωπολογίας με αναφορά στο φύλο και τη συνεχιζόμενη συζήτηση για την αξία του ως αναλυτικό εργαλείο.

Η προσέγγιση της Χαντζαρούλα προτάσσει, στις πρώτες έξι ενότητες της μελέτης της, μια παρόμοια, ιστοριογραφική αυτή τη φορά, περιοδολόγηση της ενασχόλησης με τις γυναίκες και το φύλο, για να περασει στη συνέχεια, στις επόμενες οκτώ, στη θεματική παρουσίαση επιμέρους προσεγγίσεων. Η ιστορία της εργασίας, η ιστορία της επιστήμης, του σώματος, της σεξουαλικότη-

τας, η διάκριση ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό, η ιδιότητα του πολίτη, η κρατική εξουσία, η ιστορία του ανδρισμού, η σχέση του φύλου με το έθνος και την αποικιοκρατία είναι τα θεματικά πεδία στα οποία κυρίως η Χαντζαρούλα συναντά την καταλυτική επίδραση της ενασχόλησης με το φύλο. Και εδώ, όπως και στη μελέτη της Ασρινάκη, κεντρική θέση κατέχει η ερώτηση σχετικά με τις επιστημολογικές αλλαγές που επέφερε η ενασχόληση αυτή. Η Χαντζαρούλα εξετάζει το εύρος αυτών των αλλαγών με αναφορά σε διακριτά θεματικά πεδία.

Τέλος, η μελέτη της Αθανασίου δεν επιχειρεί γενικότερη επισκόπηση κειμένων για το φύλο στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης επιστημονικής περιοχής, αλλά στοχεύει στην ανθρωπολογική και ιστορική συζήτηση γύρω από το φύλο με αναφορά σε ένα συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο, αυτό της βιοεπιστήμης. Έτσι, η προσέγγισή της έρχεται να εμβαθύνει σε ζητήματα που απασχολούν τις άλλες δύο επισκοπήσεις και να διευρύνει τον επιστημολογικό και μεθοδολογικό προβληματισμό. Στις δεκαεννέα συνολικά ενότητες της μελέτης οι οποίες ασχολούνται, μεταξύ άλλων, με τη «διαφορά» -σεξουαλική, φυλετική-, την υγεία, την ευγονική, την αναπαραγωγική βιολογία, τις τεχνολογίες αναπαραγωγής και βιο-ιατρικής εποπτείας, το ανασοποιητικό σύστημα, την αναπηρία, το τραύμα, την αρρώστια το φύλο αναδεικνύεται σε προνομιακό σημείο εξέτασης των «ιεραρχικά δομημένων διαιρέσεων» και γι' αυτό αναγνωρίζεται ως μια «κρίσιμη», με την έννοια της σημασίας αλλά και της επικαιρότητας, αναλυτική κατηγορία.

Στη μακρόχρονη ενασχόληση της ανθρωπολογίας και της ιστορίας με το φύλο, το τελευταίο ερμηνεύτηκε ως κοινωνική σχέση, πολιτισμική κατασκευή, παραστασιακή επιτέλεση, αντιμετωπίστηκε ως αναλυτική οπτική, ενώ στη συνέχεια αμφισβητήθηκε η χρησιμότητά του ως αναλυτικού εργαλείου και συζητήθηκε έντονα η συμβατότητά του –ή όχι– με την άσκηση πολιτικής.⁹

Το τελευταίο διάστημα φαίνεται να πληθαίνουν οι συζητήσεις για μια «μετά το φύλο» ή «χωρίς το φύλο» εποχή. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, φαίνεται να πληθαίνουν και οι ανισότητες, οι περιορισμοί και οι αποκλεισμοί που προκάλεσαν την καταρχήν ενασχόληση με την κατηγορία του φύλου. Οι μελέτες του παρόντος τόμου δείχνουν με τρόπο πειστικό ότι, αν η αναλυτική αξία του φύλου και το επιστημολογικό ενδιαφέρον που συνδέθηκε με αυτό δεν αφορούν την αναγνώρισή του ως «πρωταρχικού άξονα καταπίεσης» αλλά τον εντοπισμό και την ανάλυση εκείνων των πεδίων και τρόπων γνώσης που νομιμοποιούν, φυσικοποιούν, εντείνουν και επικυρώνουν άνισες σχέσεις, η σημασία του ως πεδίου επιστημολογικής αναζήτησης παραμένει ανεξάντλητα επίκαιρη.¹⁰

9. Βλ. την εισαγωγή της Αθανασίου στη συλλογή κειμένων που επιμελήθηκε με τίτλο *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική* (2006) και, στον ίδιο τόμο, το κείμενο της Mohanty.

10. Εδώ εγγράφεται και το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη μελέτη των «θετικών» επι-

Ευχαριστίες

Η ιστορία του συλλογικού αυτού έργου είναι μακρά και συνδέεται στενά με τη συγκρότηση και λειτουργία, από το 2003, του ΠΜΣ «Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις» στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Σε ένα αρχικό στάδιο τα κείμενα κατατέθηκαν ως μελέτες για τις εκπαιδευτικές ανάγκες του νεοσύστατου τότε Προγράμματος Σπουδών, για να ξαναγραφτούν στη συνέχεια από την αρχή, να εμπλουτιστούν με πρόσφατη βιβλιογραφία και να αποκτήσουν την τωρινή τους μορφή. Στη διαδρομή αυτή ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συνεισφορά της Έφης Αβδελά και της Ελένης Παπαγαρουφάλη, που κοίταξαν με ιδιαίτερη προσοχή και φροντίδα τα κείμενα της Ποθητής Χαντζαρούλα και της Αθηνάς Αθανασίου, αντίστοιχα. Τις ευχαριστούμε θερμά. Θα θέλαμε, επίσης, να ευχαριστήσουμε τους συναδέλφους στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας που διδάσκουν στο ΠΜΣ «Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις» Κώστα Γιαννακόπουλο, Γιάννη Γιαννιτσιώτη, Κώστα Κανάκη και Ντιάννα Τράκα, για τις γόνιμες συζητήσεις και την ανταλλαγή απόψεων σε θέματα φύλου μέσα σε μια περίοδο αρκετών ετών. Τέλος, ευχαριστούμε τη Χριστίνα Σπυροπούλου για τη γλωσσική επιμέλεια και τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια για το ενδιαφέρον με το οποίο αγκάλιασαν αυτή την προσπάθεια συμβάλλοντας στην έκδοση του παρόντος τόμου.